

С.А. ЖИРЕНОВ¹✉, Ә. ЕРЖАНҚЫЗЫ²

¹филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Saken82@mail.ru

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: erzhankyzy91@gmail.com

ТЕРМИН-СИНОНИМДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа. Синонимия мәселесі құрылымдық лингвистиканың негізгі категорияларының бірі болғанымен, оның даулы мәселелері көп екенін жасыруға болмайды. Негізінен синонимияның барлық қызметі мен табиғи құбылысын толық зерттеу үшін семасиологияның зерттеу нысанында болуы қажет. Себебі синонимия құбылысы лексикология саласының жеке тармағы ретінде танылғанмен, оның әмбебаптық сипаты тіл құрылымының барлық саласында қарастырылуына мүмкіндік берді. Қай тілді алсақ та синонимия категориясы бар екеніне көз жеткіземіз.

Синонимия құбылысы мағына ажыратушы қызметімен ерекшеленеді. Ал мағына – ой мен танымның тілдегі көрінісі. Тіл білімінде мағынаға қатысты мәселелер құрылымдық лингвистика шеңберіндегі тұрақты формулаларға бағына бермейді. Адам танымы кеңейген сайын тіл мағынасындағы динамикалық өзгеріс те оны түрлендіруге әкеледі. Сондықтан синонимия құбылысындағы басы ашылмаған мәселелердің бірі – термин-синонимдер. Мақалада термин-синонимдердің қалыптасу себептері, лексикалық синонимдерден айырмашылығы және семантикалық дамуындағы өзгерістері сипатталады. Термин-синонимдерді зерттеу ұлттық терминдердің қолданысын дамыту мақсатында жүргізіліп отыр. Себебі қазір халықаралық терминдерге қазақ тіліндегі баламасы бола тұрса да пара-пар жарыспалы қолданылуы терминді біріздендіруде өз кедергісін келтіріп отыр. Бір ұғымды білдіретін терминдердің абсолютті синонимдік жұп құруы бір ғылыми ұғымның екі атауы бар екенін білдіреді. Демек екі атаудың қайсысы термин ретінде таңдалып бекітілетінін дәйекті қағидалармен дәлелдеу қажет. Аталмыш мақала да осы мақсатты көздейді.

Кілт сөздер: синоним, термин-синонимдер, семантика, семантикалық талдау, прагматикалық талдау, синонимдік қатар, лексика-семантика, контекст.

S. Zhirenov¹, A. Yerzhankyzy²

¹Candidate of Philological Sciences, Professor
Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: Saken82@mail.ru

²PhD Doctoral Student of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: erzhankyzy91@gmail.com

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жиренов С.А., Ержанқызы Ә. Термин-синонимдердің мағыналық дамуындағы өзгерістер // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №1 (131). – Б. 115–125. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.10>

*Cite us correctly:

Jirenov S.A., Erjanqyzy A. Termin-sinonimderdin magynalyq damuyndagy ozgerister [Changes in the Semantic Development of Synonymous Terms] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №1 (131). – B. 115–125. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.10>

Changes in the Semantic Development of Synonymous Terms

Abstract. Although the problem of synonymy is one of the main categories of structural linguistics, it does not hide the fact that it has many controversial issues. Basically, in order to fully study all the functions and natural phenomena of synonymy, it is necessary to conduct a study of semantics in the form. Although the phenomenon of synonymy is recognized in a separate section of lexicology, its universal character allowed to consider it in all areas of linguistic structure. Regardless of the language in which we speak, we follow for that there is a category of synonyms.

The phenomenon of synonymy differs in its function of distinguishing values. And meaning is a linguistic expression of thoughts and cognition, therefore, in linguistic questions, related to meaning, does not fit into fixed formulas within the framework of structural linguistics. In terms of the expansion of human knowledge, dynamic changes in the meaning of the language also lead to its transformation. Therefore, one of the unresolved issues in the phenomenon of synonymy is the term synonyms. The article describes the reasons for the formation of term-synonyms, differences from lexical synonyms and changes in semantic development. The study of terms-synonyms is carried out with the aim of developing the use of national terms. This is due to the fact that even now in the Kazakh language there is an equivalent for foreign terms, the parallel use of the term prevents the unification of the term. The formation of absolute synonymous pairs of terms denoting one and the same concept means that one scientific concept has two titles. Therefore, it is necessary to prove which of the two names was chosen and confirmed as a term. This article also serves this purpose.

Keywords: synonym, synonym term, semantics, semantic analysis, pragmatic analysis, synonymous series, vocabulary-semantics, context.

С.А. Жиренов¹, А. Ержанкызы²

¹кандидат филологических наук, профессор

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: Saken82@mail.ru*

*²PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: erzhankyzy91@gmail.com*

Изменения в семантическом развитии термин-синонимов

Аннотация. Хотя проблема синонимии является одной из основных категорий структурной лингвистики, не следует скрывать, что в ней много спорных вопросов. В основном, чтобы полностью изучить все функции и естественные явления синонимии, необходимо провести исследование семантики в форме. Хотя феномен синонимии признан отдельным разделом лексикологии, его универсальный характер позволил рассматривать его во всех областях языковой структуры. Какой бы язык не был, мы убеждаемся, что во всех существует категория синонимии.

Феномен синонимии отличается своей функцией различения значений. А значение – это лингвистическое выражение мысли и познания, поэтому в лингвистике вопросы, связанные со значением, не подлежат фиксированным формулам в рамках структурной лингвистики. По мере расширения человеческих знаний динамические изменения значения языка также приводят к его трансформации. Поэтому одним из нерешенных вопросов в феномене синонимии является термин синонимы. В статье описаны причины образования терминов-синонимов, отличия от лексических синонимов и изменения в семантическом развитии. Изучение терминов-синонимов проводится с целью развития употребления национальных терминов. Это связано с тем, что, хотя сейчас на казахском языке существует

эквивалент для иностранных терминов, параллельное использование термина препятствует унификации термина. Образование абсолютных синонимичных пар терминов, обозначающих одно и то же понятие, означает, что одно научное понятие имеет два названия. Следовательно, необходимо последовательно доказать, какое из двух имен выбрано и утверждено в качестве термина. Эта статья также служит этой цели.

Ключевые слова: синоним, термин-синонимы, семантика, семантический анализ, прагматический анализ, синонимичный ряд, лексико-семантика, контекст.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде синонимдер құрылымдық (сипаттамалы) лингвистика аясында зерттеліп, соңғы жылдары назардан тыс қалғанын байқауға болады. Негізінен сөз мағынасының дамуы мен өзгерісін байқататын басты белгілердің бірі – синонимдердің динамикасы. Мағынаның тарылуы мен кеңею заңдылығына орай тілдік қолданыстан шығып қалу немесе жаңа мағынаға ие болу жағдаяттары синонимдік қатарға да өз септігін тигізеді. Соған орай синонимдер сөздігінде ертеректе мағыналас болған сөздер қазіргі күні жаңа мағынасында түсіндіріліп, синоним тізбегін құру әлеуетінен айырылған болуы да әбден мүмкін. Қ. Қадырқұловтың зерттеуінде: «Синоним сөздер лексика-семантикалық тұрғыдан үйлесім таппаса, синонимдік қатарға жатқызуға болмайды», - деп көрсетіледі [1, 79-б.]. Ғалымның бұлайша тұжырым жасауына белгілі лингвист-ғалым Б. Сағындықұлының: «Жақын сөзінің синонимдік қатарына туыс, туысқан, тумас сөздері жатпайды» [2, 48-б.] деген пікірі себеп болған деп ойлаймыз. Демек, синонимдік қатар құрудағы ең басты критерий – мағына үйлесімділігі. Бірақ тіл білімінде синонимдер тек лексикалық бірліктерден ғана емес, тіркестер мен синтаксистік тұтастықтан да құрылатыны туралы қарастырылған. Академик М. Серғалиевтің «Синтаксистік синонимдер» еңбегінде: «Тіл білімінде синонимдердің белгілі бір салаларға, тіл білімінің тарауларына байланысты дараланып, бөлінетіндігі сияқты (лексикалық синонимдер, морфологиялық синонимдер, синтаксистік синонимдер), сөздердің мағыналық айшықтарына, айтушының не жазушының сөз саптау шеберлігіне қарай, қысқасы стилистикалық тұрғыдан синонимдердің басқа атаулармен жұмсалатын тағы бір түрлері бар. Авторлық, индивидуалдық немесе стилистикалық синонимдер, яғни контекстік синонимдер осындай қасиеттерімен, белгілерімен көрінеді», – деп түсіндірілген [3, 114-б.]. Синонимдердің түрлерін ажыратуға қазақ тіліндегі сөзжасам құбылысының қарқындылығының ықпал ету факторы да байқалады. Мәселен, М. Шаяхметова, А. Аканованың зерттеуіндегі: «Жаз бен көк сөздері түбір қалпында бір-бірімен синонимдес бола алмайды, ал осы сөздердің сөз тудыру тәсілі арқылы болған жазғытұрым, көктем тәрізді туынды түрлері өзара мәндес, синонимдес сөздер болып саналады» [4, 256-б.] деген тұжырымдары синонимнің лексика-грамматикалық түрлерін ажырату синонимдердің жасалу заңдылығын анықтауға мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Қазақ тілінің лексикалық синонимия мәселесі бастапқыда «риториканың» зерттеу нысанында болды, кейінірек лексикологиялық мәселелер ретінде зерттеле бастады. Кейін сөйлеу стилистикасының негізгі мәселелеріне айналды. Демек, синонимдердің атқаратын қызметі, қолданыс аясы кең екенін көрсетеді. Осыған орай лексикалық синонимдер, риторикалық синонимдер, стилистикалық синонимдер деп жіктеп қарастыру дағдысы қалыптасқан.

Тіл біліміндегі термин-синонимдердің мағыналық өзгерісін зерттеу – тілдік таңбаларды, оларды құрайтын элементтер мен компоненттерді, мазмұндық және тұлғалық сипатымен тілдің өз ішкі заңдылықтары негізінде қарастыру болса, екінші бір жолы – оларды тілдік емес құндылықтармен, яғни ақиқат өмір, ойлау, танымдық тұрғыдан бір-бірімен тығыз байланыста қарастыру арқылы жүзеге асады. Ал бұл тұрғыдан алғанда термин-синонимдер,

ондағы синонимдік тізбектер ақиқат өмірді, яғни ойлау мен тілді өзара бір-бірімен ұштастыратын категория ретінде саналады. Бұл бағыттың басты басымдығы тілдегі адам факторын тіл табиғатымен тығыз байланыста қарастыратын антропоэзектік парадигманың аясында қарастырылады.

Қазіргі тіл білімінде тілтанымдық зерттеулер лексикалық бірліктердің өзіндік ерекшеліктерімен қатар дүниетанымдық қасиеттерін де зерттеуді негіздейді. Бұл термин-синонимдердің бойындағы лингвистикалық табиғатын, ғылыми сипатын, тілдегі танымдық көрінісін, концептуалды өзегінің семантикалық мәнге ие болуы әлеуетін көрсетеді.

Құрылымдық-жүйелік лингвистика синонимияны ментальды-лингвистикалық категория ретінде қарастырмағандықтан, тек қана тілдік құбылыс ретінде, синонимдерді қатып қалған жүйе ретінде зерттейтіндіктен, синонимияның табиғатын ашатын, әсіресе олардың сөйлеудегі табиғи қызметіне дәл анықтамасымен тұжырымдалмады. Танымның ақиқат теориясы заттың не құбылыстың шынайы мәнін анықтау үшін әлемдегі ақиқат дүниелермен байланыстыруға ұмтылады, ақиқаттың мәнін дәл анықтау заттың концептуалдануын және категориялануын қажет етеді. Сондықтан тіл мен ақиқат дүние арасындағы қарым-қатынас туралы бұл идея лингвистердің идеалды категория құруға талпынысын түсіндіреді. Ал мағынаны идеалды категория ету мағыналардың ұқсастық, сәйкестік қызметтерін жояды.

Синонимияны алгоритмдік ережелер мен схемалардың жиынтығы ретінде зерттеуге де болмайды. Синонимия жалпы танымдық аппаратты назардан тыс қалдыра алмайды, ал ойдан туындаған пайым мен оның тілдегі көрінісі әрқашан еркін. Тілдік жүйеде ойды қай мағынада жеткіземін десе де шектеу жоқ, ең бастысы дұрыс мағынасын таңдап қолдану маңызды. Сондықтан мағынаның ұқсастығын шектеу, мағына реңктерін болдырмау, әрбір сөз бір мағынаға тиесілі деп шектелу дұрыс емес. Керісінше, мағынаның кеңеюі жаңа сөздің қалыптасуына түрткі болады. Мәселен, уақыт өте келе бір сөз аясындағы мағына жаңа атауға ие болуы мүмкін. Осылайша мағынаның дамуынан тараған жаңа атаулар синонимдер мен полисемияның қатарын қалыптастырады. Мағынаның кеңеюі синонимдік қатардың кеңеюін арттырады. Сөздік қорды байытатын маңызды тетіктің бірі - мағынаның кеңеюі, синонимдік қатардың толығына түсуіне ықпал етеді.

Тілдегі термин-синонимдер күнделікті қарапайым өмірде жиі қолданылуымен қатар, ғылыми әдебиеттерде ерекше қолданысқа ие бірлік. Тілдің лексикалық қатпарындағы термин-синонимдердің ғылыми кеңістікте маңызы ерекше. Қоғамға ғылыми динамикалық ілгерілеу тән болса, сол динамикалық қозғалыс термин-синонимдердің толығып-толығымен бірге мағыналық өзгеріске түсуі де табиғи заңдылық саналады. Лексикалық қатпардың бір парасына термин-синонимдер жатады. Тілдегі термин-синонимдер лексика-семантикалық құбылыс саналады. Қоршаған орта мен ғылыми кеңістіктегі заттар мен құбылыстарға тән жаңа ұғымдарға атау беруде лексикалық жүйедегі термин-синонимдердің атқаратын қызметі зор. Осы жағынан келгенде термин-синонимдердің мағыналық дамуындағы өзгерістерді жаңашыл әдістермен зерттеу өзекті мәселе саналады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Синонимдік қатар түзу және оның критерийлерін анықтау барысында негізгі дереккөз материалы ретінде әр жылдары өңделіп, толықтырылып шыққан «Қазақ тілінің синонимдер сөздігіндегі» мысалдар кеңінен пайдаланылды. Сондай-ақ синонимдердің лексикология саласының бір категориясы ретінде зерттелген еңбектер қарастырылды. Синонимдердің зерттелуі К. Ахановтың «Қазақ тілі лексикасының мәселелері» атты 1955 жылғы еңбегінен бастау алады. Онда: «Мағыналары бір-біріне жақын, өзара мәндес сөздер синонимдер деп аталады. Синонимдер – омонимдерге қарама-қарсы құбылыс», - деп түсіндіреді [5, 128-б.]. Одан кейін қазақ тілінің лексикологиясын зерттеген әрі алғаш рет синонимдер сөздігін

құрастырған ғалым Ә. Болғанбаевтың зерттеуінде синонимге анықтама беруден емес, керісінше, синонимдердің қолданысынан (не үшін, қандай мақсатта қолданылатынынан) басталады: «Синонимдер негізінен үш түрлі жағдайда стильдік мән ету үшін қолданылады: 1. Белгілі бір ұғымды әр жақтан қамтып, түрлі белгілермен сипаттап көрсету үшін керек. Мысалы: соққы - тойтарыс деген белгілі бір затты (ұғымды) түрлі жағынан қамтып көрсетеді. 2. Алдыңғы сөйлемдегі бір рет пайдаланған сөзді қайталап қолданбау арқылы белгілі бір шығармаға ерекше стильдік мән беру үшін синонимдер қолданылады. Мысалы, бет көрсе, жүз ұялады (мақал). Ел аман, жұрт тыныш. Ата жауың мен едім, ата дұшпан сен едің (Махамбет). Осындағы бет - жүз, ел - жұрт, жау - дұшпан бір сөзді қайталамас үшін келіп тұр». 3. Жағымсыз, тұрпайы мағыналы сөздерді жағымды сыпайы мәндес сөздермен ауыстырып қолдану үшін қажет. Мысалы, байға шықтың ба, күйеуге тидің бе деудің орнына тұрмысқа шықтың ба деп, сыпайылап айтады» [6, 434-б.].

Одан кейін синонимдерді зерттеген ғалым А. Айғабылов мағына жақындығы емес, бір ұғымды білдіретін сөздер деп атайды: «Синоним дегеніміз кемінде екі не одан да көп сөздердің бір ұғымды аңғартуы. Бірақ бірнеше сөз бір ұғымды аңғартқанда, бәрі бірдей болып келе бермейді. Олар айтатын заты, қимыл-процесін әр жағынан аңғартып, мән-мағынасы жағынан толықтырып тұрады» [7, 19-б.]. Сондай-ақ А. Айғабылов синонимдік қатар құрау үшін доминант (тірек сөз) болатынын алғаш атаған ғалым болатын: «Синонимдік қатар дегеніміз – бір ұғымды білдіретін мәндес сөздердің топтары. Синонимдік қатарға енетін сөздер екі не одан көп болып келе береді. Бірақ олар мағыналас сөз болғанымен барлығы бірдей тең болмайды. Біреуі тірек (доминант) негізгі сөз, басқалар сол сөзге бағынышты күйде болып келеді. Мысалы: ауру - сырқат - науқас - кесел - дерт дегенде ауру – тірек сөз» [7, 33-б.].

М. Балақаевтың зерттеуінде: «Синоним қатарына енетін сөздер жазуда да, ауызекі сөзде де аздап болса да стильдік өң алып тұруға тиіс» делінген болатын [8, 214-б.].

Қазақ тіл біліміндегі синонимдердің жаңа бағыттағы лексикалық категория ретінде зерттеген ғалым Л. Бегалиеваның зерттеуінде синоним-метафоралардың танымдық қызметі қарастырылған. Ғалымның пайымдауынша: «метафоралық ауысудың жүйелі қасиеті бір семантикалық өрістегі ұғымның екінші семантикалық өрістегі ұғымға өтуі арқылы көрінеді» [9, 78-б.].

Н.К. Суюмбакиева синонимдерді зерттейтін лексикологияның бір тармағы синонимика туралы зерттеулерін жариялаған болатын: «Синонимика как раздел лексикологии, изучающий семантико-смысловую общность языковых единиц и их функционирование в речи, имеет большое значение для современной науки о языке. Слова становятся синонимами, если обладают сходной референциальной соотносительностью, т.е. характеризуют одно и то же внешнее или внутреннее личностное качество, относящееся к оценке социального положения человека» [10, 69-б.].

Бұнымен қоса қазақ тілінде синонимдік теңеулердің болатынын, айтылмақ ойға сөздің олардың логикалық дәлдігін көрсетуде ерекше көрініс табатынын зерттеген ғалым А. Бекбосынованың пайымдауынша: «Синонимдік теңеу құрылымына образ қызметін атқаратын және образ бен заттың негізгі қасиеті синонимдік қатынасқа түсе алатын бейнелі сөз ғана ене алады» [11, 42-б.]. Синонимдердің динамикалық өзгерісін және коммуникативтік әлеуетін синонимдік қатардағы мағыналас сөздерге семантикалық талдау барысында анықтауға болады.

Семантикалық талдау әдісі. Синонимдер сөздігінде тонау мен ұрлау синонимдік қатар құрай алмағаны байқалады. Оған басты себеп мағыналарындағы айырмашылық деп білеміз. Мәселен, *тонау* – бұл тонаушының жасырынбай, ашықтан ашық өзгенің затын зорлық-зомбылықпен тартып алуы. Ал *ұрлау* – біреудің бір затын білдіртпей, жасырып алып кету. *Үптеу* – түк қалдырмай ұрлап кету, тонау. *Жымқыру* бір заттың шетін ішке қарай тығып

жасырып ұрлап алу. Мәндес 4 сөздің қайсысы синонимдік қатар құрай алатынын мағына ұқсастығына қарай сұрыптауға болады. Мысалы, ұрлау мен жымқыру мағынасы субъектінің білдіртпей, затты жасырын алу және кім екенінің белгісіз болуын, яғни ешбір күдіксіз, ізін қалдырмау ниетімен жасалса, тонау - зорлық-зомбылықпен, қастандықпен біреудің затын иемдену, тартып алу. Тонауда - қирату, шашу, төгу әрекеттері қоса орындалады. Сондықтан тонау әрекетінің айғақтары айқын көрінеді, тез анықталады. Ал ұрлау әрекетінің ізі көрінбейді, сондықтан ұрланған уақытты анықтау да қиын болады. Демек, тонау мен үптеу бір синонимдік қатар құрай алады.

Прагматикалық талдау. Синонимдік қатардағы мәндес сөздердің барлығы абсолютті пара-пар мағыналас сөздер деп тұжырым жасауға болмайды. Себебі синонимдердің қолданыстағы прагматикалық қызметі мағыналық реңк үстемелеуі әбден мүмкін. Оны прагматикалық талдау жасау арқылы анықтай аламыз. Мысалы, *лақап*, *қауесет*, *өсек* синонимдік қатарындағы үш сөздің қолданымдық әлеуеті олардың функционалды қызметін өзгертеді. Яғни, *лақап* – ауызекі тілде сирек қолданылуымен ғана шектеліп, бірте-бірте қолданыстан шығып бара жатыр. *Қауесет* – жалған ақпарат, жалған датталған хабар не мәтін ретінде жиі қолданысқа ие болды. Ал *өсек* – ауызша тарайтын біреу туралы ғайбаттайтын алыпқашпа әңгіме. Дегенмен, *қауесет* – бейтарап (нейтрал) мәнді сөз ретінде танылып келе жатыр. Ал *өсек* – сол қалпында, бұрынғыдай жағымсыз мағыналы эмоционалды-бағалауыш сөздің бірі ретінде қалып отыр. Демек, мағынаның жағымды/жағымсыз танылу әлеуетіне қарай оның прагматикалық мүмкіндіктеріне қарай мағыналары ажыратылып синонимдік қатардан ажырауы мүмкін.

Аталған екі әдіс көмегімен синонимдердің семантикалық өзгерісі мен прагматикалық қызметін анықтауға болады.

Талдау мен нәтижелер

Термин-синонимдер – сөйлеушінің коммуникативтік ниеттерін барынша дәл көрсету үшін қолданылатын құрал. Айтылмақ ойды жеткізуде сан алуан тәсілдерінің ішінен мағынасын дәл ашатын, неғұрлым сәйкес келетін сөзді іріктеуде адамның селективті қабілеті көрінеді. Терминдердің синонимдік мәселесі басқаша теориялық контекст алады. Прагматикалық тұрғыдан қарастырылатын терминдердің синонимі ақпаратты іздеу қажеттіліктерімен анықталатын терминдердің шартты эквиваленттілігі ретінде кеңінен түсіндіріледі. Сөздік қорға термин-синонимдер шеттілдік балама атаулардың белсенді қолданысынан келіп қосылады. Соңғы он жылдықта жалпы тіл біліміндегі қарқынды үдеріс – термин-синонимдердің жаңа сөз ретінде еніп, синонимдік қатардағы тірек сөзді ығыстыруы. Бұл тілдік құбылыс қазақ тіліндегі сөзқолданыстан да ерекше байқалады. Оны жіті зерттеу әлемдік лингвистикадағы термин-синонимдердің зерттелуінен көрінеді. Мысалы: О.С. Ахманованың сөздігінде былайша тұжырымдалады: «Терминдердің семантикалық ұқсастығы және бірінің орнына бірі қолданылуы – терминологиялық дублет деп аталады» [12, 13-б.]. Бүгінгі күнге дейін терминологиялық синоним деген ұғымды талқылауға жол берілмеді, себебі терминдердің мағыналық тұлғасы тек бір денотаттық ұғымды құрайтын семантикалық корреляцияның ерекше түрі ретінде танылды [13, 46-б.]. Қазіргі уақытта «терминологиялық дублет» пен «терминологиялық синоним» ұғымдары кең қолданыста әрі жіті зерттелу үстінде. Мысалы: Е.В. Карпинская, Л.К. Граудина, В.П. Даниленконың «Норма в терминологии», Г.Ф. Курышканың «К вопросу о полной и частичной синонимии», Е.В. Маринованың «Синонимия и вариантность в лингвистической терминологии», А.Б. Бушеваның «Лингводидактические проблемы терминологии в военном переводе» секілді ғылыми еңбектерін атап өтуге болады. Термин сөздердің варианттылығы мен синонимдік қатар құрау әлеуеті туралы А. Шелов пен Е. Цумаревтің еңбектерінде біршама талданады. Г.А. Иванова терминдерді біріздендіруде олардың варианттары мен синонимдік

тізбегі едәуір кедергі келтіретінін айтады. В. Лейчиктің зерттеуіндегі термин-синонимдердің қатар қолданысы олардың эквиваленті мен уәжін зерттеуге септігін тигізетінін атап көрсетеді. В.А. Прохорова терминнің семантикалық өзгерісі жаңа атау тудыруға және ол термин-синонимдердің пайда болуына ықпал ететінін дәлелдейді. О.Шестак орыс тіліндегі медициналық терминдердің синонимдік қатарын зерттеп, терминдердің көпмағыналылығын көрсетеді. В. Зимовая терминдердің синонимдік қатарында көне халықтық атаудың параллель қолданысы терминологиялық зерттеудегі синонимия мәселесін тануға мүмкіндік береді. Л. Рацбургскаяның еңбегінде термин-синонимдердің прагматикалық қызметі анықталады.

Термин-синонимдер мәселесі еуропалық тілтаным ғылымында да күн тәртібінен түспеген өзекті мәселелердің бірінен саналады. Алайда батыс еуропалық тілтаным ғылымында бұл мәселе корпустық базаға синонимдердің атау сөз ретінде енуі мен оны оқытудың тиімділігі деген мәселеге басымдық берілетіндігін соңғы кездердегі зерттеулерінен көруге болады. Мәселен, «A Corpus-Based Study of English Synonyms: Appropriate, Proper, and Suitable» атты зерттеу мақалада синонимдердің уақыт өткен сайын мағыналық жағынан дамуы қалыпты құбылыс екендігі айтыла келе, «as a result of this, students will be able to distinguish synonyms in a set, using corpora and learner's dictionaries as the main learning tools» - деген тұжырым жасалады. Яғни бұл тұжырымның өзегінен синонимдердің практикалық маңыздылығына ерекше назар аударылып, термин-синонимдердің корпустық базаға енуінің теориялық аспектісімен қатар, лингводидактикалық жағын да назардан тыс қалдыруға болмайтындығын көрсетеді [14, 22-б.]. Сонымен қатар синонимдерге қатысты жаңашыл зерттеулер «World Journal of English Language» журналында синонимдерді корпустық базаға енгізудің нәтижесінде синонимдерді мағыналық тұрғыдан ажыратудағы тиімділігі арнайы қарастырылып, мынадай түйін жасалады: «as a result the students will be able in differentiating synonyms in a set by using both the resources: learners dictionaries and corpora, and in this way they will be able to increase their vocabulary» [15, 166-б.]. Бұдан шығатын қорытынды қазіргі уақытта әлемдік лингвистикада лексикалық бірліктерді яки синонимдік қатарларды корпустық базаға енгізумен қатар, оларды білім алушыларға лингводидактикалық тұрғыдан қатар оқыту мәселесіне басымдық берілгендігін көруге болады.

Ғылыми кеңістіктегі термин-синонимдердің әр алуан сипаттары мен қолданыс ерекшелігін көрсетудің көптеген тәжірибелері бар. Термин-синонимдерді зерттеудің әлемдік тіл білімінде теориялық негізімен бірге практикалық мәніне де ерекше назар аударылып, олардың ғылыми стильдік мақсаттағы қолданысына басымдық беріледі. Тілдік қатынас пен көркем әдебиеттің қай жанрын алмайық, олар сөздік құрамның неғұрлым бай, әр тарапты болуын талап етеді. Көркемдіктің басты құралы бейнелеу немесе бейнелі сөз дейтін болсақ, санадағы айтар ойды мәнерлеп, нақтылап, әсерлі жеткізу үшін синоним сөздердің маңызы зор. Әрбір адамның ішкі жан дүниесі мен психикалық көңіл-күйіне, көзқарасына, дүниетанымдық мақсатына сай ойды дәл әрі көркем етіп жеткізуде синонимдер маңызды қызмет атқарады.

Термин-синонимдерді анықтаған зерттеулерді сараптай келе мынадай тұжырымға тоқталдық: термин-синонимдер – бірінің орнына бірі қолданылатын абсолютті, яғни толық синонимдер деп танылуы тиіс. Нақтырақ айтқанда «грекше *synonymos* – бір атау» анықтамасына дәл келетін, бір ғана ұғымның атауын бере алатын сөздер – термин-синоним бола алады. Термин-синонимдер қалай туындайды деген мәселеге тоқталатын болсақ: термин-синонимдер, біріншіден, шеттілдік термин атауларының орнына халық ұсынған перифразалық атаулардың қолданысынан қалыптасады: *Онкологиялық ауру - қатерлі ісік - жаман ауру; Туберкулез - құрт ауру - өкпе ауруы; Президент - Елбасы - Мемлекет басшысы.*

Екіншіден, шеттілдік терминдер мен олардың аударма баламасы қатар қолданылуы: *операция - ота, реанимация - жансақтау, аппендицит - соқырішек, кредит - несие, эксперт*

- сарапшы, гимн - әнұран, организм - ағза, белок - нәруыз, эмблема - айдарбелгі, клавиатура – пернетақта, т.б.

Үшіншіден, төл тіліміздегі ұлттық терминдердің орнына шеттілдік сөздердің балама қолданысы: *ауызашар - ифтар, тұсаукесер - презентация, білдек - рычаг, бәсеке - конкурентность, бәссауда - аукцион, берен - бронезилет, білдек - станок.*

Термин сөздер үнемі кәсіби дискурстың бірлігі болып қала бермейді, олар бір денотатты мағыналы болудан тыс, уақыт өте келе мағыналары кеңейіп, семантикалық сапасы дами түседі. Термин-синонимдердің сапалық дамуына оның алғашқы терминдік мағынасы ұйытқы болады. Термин-синонимнің тірек сөзі терминдік әлеуетінен айырылғанда көпмағыналылыққа ие болады. Мысалы «үкімет» сөзі – қазақ тарихында термин ретінде (патша үкіметі) қалыптасты. Кейін сөздік қорда терминдік мағынасынан тыс «билік», «жоғары жақ» деген ұғымдармен мәндес қолданылды. Ал қазір «правительство» атауының қазақша баламасы, яғни термин ретінде қолданысқа қайта енді.

Қазіргі таңда термин-синонимдердің жарыспалы қолданысының жиілігін ескере келіп, терминдік бірізділікті сақтау үшін және терминді тұрақтандыру үшін мынадай қағидаттарды ұсынуға болады:

1. Термин-синонимдердің тірек сөзін іріктегенде әрбір сөздің кәсіби дискурсындағы реңктеріне қарай емес, орнығып қалыптасқан нақты мағынасы ескерілуі тиіс. Мысалы: соқырішек 1 – адамның оң жақ бүйірінде ащы ішектің тоқ ішекке келіп жалғасқан жеріндегі өсінді (аппендикс). Соқырішек 2 – соқырішектің асқынған түрі (аппендицит). Соқырішек төл тіліміздегі медициналық термин ретінде қабылданғанымен, екі түрлі мағынада қолданылатыны нақты не ағзаның, не аурудың атауын термин ретінде белгілеуде қиындық тудырып тұр.

2. Әрбір синонимдік қатардағы тірек термин өзінің атауыштық мағынасында ғана тұруы тиіс. Мысалы, қазақ тілінде зымыран - ракета сөзінің баламасы болып термин ретінде енді. Бірақ зымыран 1 - *зоол.* кішкентай ұшқыш құс зымыран 3 - *зоол.* саршұнақ зымыран 4 - *сын.* жүйрік, ұшқыр деген ұғымдар «ғарыш кемесі» мағынасымен тең дәрежеде келе алмағандықтан, синонимдік қатар құра алмайды.

3. Термин-синонимдік қатар құрайтын мағыналас сөздер жалпы және жеке ұғымдарына қарай алынбауы тиіс. Мысалы, жәндік пен құмырсқа немесе шыбын өзара синоним бола алмайды. Өйткені, жәндік деген сөздің ұғымына: құмырсқа, шыбын, шіркей, бақа, шаян, құрт атаулары да енеді де жалпы ұғымды білдіреді.

4. Термин-синонимдердің қатарына белгілі бір заттың түрлерін білдіретін атаулар мағыналас сөз ретінде ене алмайды. Мысалы, түйені жас ерекшелігіне қарай түрлерін білдіретін ұғымдар түйеге синоним бола алмайды. Бота, буыршын, нар, қоспақ, бура, інген сияқты түйенің жас ерекшелігін білдіретін ұғымдар түйе сөзінің синонимдік қатарын құрамайды. Себебі олардың әрқайсысының мағыналық ерекшелігі бар.

5. Термин-синонимдерді салыстырғанда, негізгі денотаттық мағынасы пара-пар келмесе, ойша бейнелі теңестіріп синоним құрауға болмайды. Мысалы, гастарбайтер - жұмысшы - пролетариат синонимдік қатар құра алмайды. Екі түрлі тарихи дәуірдегі жұмысшы ұғымы мағынасы жағынан тепе-тең болса синоним деп атауға болар еді, бірақ олардың негізгі мағынасында айтарлықтай өзгешелік бар. Мәселен, гастарбайтер жұмысшының өзіндік ерекшелігі бар, ал пролетариаттың өзіндік белгілері бар. Нақтырақ айтсақ, гастарбайтер - өзге, көрші мемлекеттерден жұмыс іздеп келген арзан жұмысшы қолы, жалданушы, маусымдық жұмыскер, шаруа. Пролетариат – буржуазиялық қоғамдағы жалдамалы, каналушы жұмысшы табы.

6. Термин-синонимдердің қатарындағы лексикалық синонимдерді орнымен қолдану шегі ажыратылуы тиіс. Мәселен, дау, талас, пікірсайыс сияқты лексикалық синонимдер қатарына диспут, дебат, диллема сияқты ұғымдарды қосуға болмайды. Себебі соңғы

терминдік ұғымдар – бір-бірінен айырым белгілерімен ажыратылатын оппозициялық тараптардың сөз жекпе-жегі. Диспут, дебат, дилемма – өзара термин-синоним бола алмайды. Себебі диспут – көпшілік алдында белгілі бір мәселені талқыға салатын ғылыми талас. Мұнда екі тараптың өз пікірлерін қорғау маңызды емес. Дебат – өз ойын, идеясын ортаға салу, қорғап сөйлеу. Дилемма – топшылағанда, пайымдағанда болатын қарама-қарсы екі пікірдің бірін таңдау. Сол сияқты қарапайым ауызекі қолданыста лексикалық синоним бола алатын бұйрық - жарлық - үкім сөздері ресми ісқағаздар жүйесінде бірінің орнына пара-пар қолданылатын синонимдер бола алмайды. Себебі әрқайсысының рәсімделуінде, қызметтік мазмұнында ерекшеліктері болады. Сол сияқты педагогикалық-психологиялық салада кәсіби терминге айналған әдет - дағды - машық сөздері бір-бірімен синоним бола алмайды. Себебі мағыналық мәні мен қызметтері ажыратыла бастады. Демек, термин-синонимдер қатарына мағыналары тек абсолютті пара-пар келетін ұғымдар ғана ене алады.

Синонимдік қатардың кейбір топтарының арасында сәл-пәл мағыналық немесе реңктік айырмашылықтары бар тілдік құбылыс саналады. Синонимлік сөздердің реңктік, стильдік айырмашылығы бірден аңғарыла бермейтіндіктен оны тек контекске қарап анықтауға болады. Сондықтан синоним сөздерді бір-біріне ауыстырып айта бергенімізбен, олардың белгілі бір сөздермен ғана айтылатыны айқын. Мысалы, Адам мен кісі сөзі абсолюттік синоним деп танылып келді. Бірақ қазақ тіліндегі бұл сөздердің нәзік нюансты немесе мағыналық реңкті аңғаруға болады. Бізге адам/кісі керек. Бүгін екі адам/кісі келді деген контексте сөздердің орнын ауыстырып қолдануға болады. Ал адам емес, ит екен. Адам деген ардақты ат. Адам баласына жуыспайды. Мына кісіден сұраңыз, кісі баласы кінәмшіл деген контекстерде олар бірін-бірі алмастыра алмайды.

Дауыс/үн синонимдік қатарының да мағыналық реңктерін ажыратып қолдану маңызды. Себебі дауыс дегеннің мағынасында нақтылық, яғни құлақпен еститін ұғымы басымдыққа ие. Мысалы, адамның даусы, жас баланың даусы, мотордың даусы. Ал үн сөзінің мағынасы бұдан гөрі кеңірек. Онда нақтылық та, бейнелеп айту мағынасы да бар. Демек, үн сөзі нақтылықпен де абстракті ұғымды білдіретін сөздермен де тіркесіп айтыла береді. Мысалы, адамның даусы, адам үшін; Бірақ Азия даусы болғанымен, Азия үні емес. Қазақ үні болғанымен, қазақ даусы емес.

Ескі/көне синонимдерінің арасында да мәнмәтіндік айырмашылық болады. Ескі сөзі нақты деректі затпен ұстайтын, көретін, денемен сезетін заттармен тіркеседі. Ескі киім, ескі мүлік. Көне сөзі абстрактілі сөздермен тіркеседі. Көне тіл, көне мұра. Демек, синоним сөздеріне қойылатын айырым белгілерді негізге ала отырып, синонимлік қатарға енетін сөздерді таңдау қағидаларын нақтылау үшін бастан-аяқ талдау қажет етіледі.

Бұл жерде ескеретін мәселе синоним сөздердің бірінің орнына бірін талғаусыз қолдануын заң деп қарауға болмайды. Синонимдік қатарға енетін сөздер қолданылуына қарай емес, мағыналарының үйлес келуіне қарай топтастырылуы қажет.

Белгілі бір ұғымды білдіретін мәнмен сөздердің тобын синонимдік қатардың бір бөлігі бір сөз басқа синонимге қарағанда басым айтылып өз төңірегіне топтастырылуы ескерілуі тиіс мәселе. Ондай сөздер тіркес сөз доминант немесе басым синоним деп аталады. Басым синоним болатын сөздер өзінің негізгі мағынасынан басталуы тиіс. Тіркес сөз әрбір қатарға енетін сөздердің әртүрлі мағыналық, стильдік қолданылу ерекшеліктеріне қарай таңдалып алынады.

Тілдегі синонимдер байлығын еркін білу - бұл ойды дәлме-дәл жеткізе алу деген сөз. Әрбір ой халық тілінен сұрыптап алған сөздер арқылы жүзеге асады. Тіл ойды ғана білдірмейді, сонымен бірге сезім мен ерікті білдіру үшін де қолданылады. Тіл әсерлі де тартымды болуы керек. Синоним сол үшін қызмет етеді. Қазақ тіліндегі стильдік мүмкіндіктер синонимдердің көптігімен, олардың қызметімен көрініп отыр. Қазіргі кезде тілдегі синонимдер мән-мағынасы мен қолданысына қарай сараланып, бірнеше түрлерге

ажыратылып отыр. Қазақ тілінің синонимдері саны мен көлемі жағынан да өте бай. Бір ұғымды білдіру үшін кейде 20–30 синоним сөз қолданылады. Синонимдердің қолданылу өрісі кең. Сөйлегенде, жазғанда белгілі бір ойды сан саққа жүгіртіп, тілді барынша оралымды етуге болады. Әрбір адамның ойлаған нысаналы мақсатына, көңіл-күйіне көзқарасына қарай айтпақ ойын өзгеге жеткізуде синонимдердің атқарар қызметі үлкен. Кімде кім мәндес сөздердің нәзік реңктерін аңғарып керекті жерінде лайықты қолдана білген болса, ондай адамның сөйлеген сөзі, жазған еңбегі барынша тартымды, мәнерлі болады.

Қорытынды

Қазақ тіліндегі термин-синонимдер кем дегенде (көп жағдайда) екі синоним сөздің қатар келіп, тепе-тең дәрежедегі жарыспалы қолданысынан көрінеді. Тірек синонимге термин деп танылған және негізгі мағынасы терминдік лұғатымен танылған атау алынады. Ал екіншісі оның мағынасын күшейтеді. Көп жағдайда термин-синонимдер шетелдік атаудың баламасы ретінде таңдалған төл тілдегі варианты алынады.

Термин-синонимдер өздерінің негізгі (тура) мағыналарында-ақ синоним болып жұмсалады. Басқа сөздермен қарым-қатынасқа түспей-ақ, жеке тұрғанда да жалпы мағыналары мәндес екендігін бірден ажыратуға болады. Сондықтан термин-синонимдер тұрақты әрі абсолютті синонимдер қатарына жатқызылады.

Термин-синонимдерді синтагмалық қатынаста тексеруге болады. Мысалы, аспан-әуе жұбының синоним бола алатыны күмәнсіз. Бірақ олар термин-синоним бола алмайды. Себебі терминологиялық жүйеде барлық уақытта аспан орнына әуе сөзін қолдана алмаймыз. Мысалы, жаратылыстану ғылымында «аспан денелері» тіркесінің орнына «әуе денелері» деп айтылмайды. Сол сияқты «әуежай» сөзінің орнына «аспанжай» деп айтуға келмейді.

Қорыта келгенде, мынадай тұжырым жасауға болады:

Біріншіден, термин-синонимдер – шетелдік термин мен оның балама атауынан құралатын синонимдер жұбы.

Екіншіден, термин-синонимдер әрбір институционалды дискурстың қарқынды жетілуінің ықпалында белсенді қалыптасады.

Үшіншіден, термин-синонимдер бірінің орнына бірі жұмсала береді. Осындай әлеуетімен лексикалық синонимдерден ерекшеленеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қадырқұлов Қ. Синоним сөздер және олардың лексика-семантикалық тұрғыдан үйлесімділігі // Ұлағат журналы. – 2010. – 4 тамыз. – Б. 74–79.
2. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі. Лексикология. I бөлім: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 101 б.
3. Серғалиев М. Тіл білімінің өзекті мәселелері. – Астана: Фолиант, 2016. – 293 б.
4. Шаяхметова М.Х. Синонимдердің лексика-грамматикалық түрлері // ПМУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2014. – №1. – Б. 34–38.
5. Аханов К. Қазақ тілі лексикасының өзекті мәселелері. – Алматы: Өлке, 2005. – 302 б.
6. Болғанбаев Ә. Сөз әлемі. – Алматы: Дарын, 2018. – 536 б.
7. Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Зият Пресс, 2007. – 104 б.
8. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 592 б.
9. Бегалиева Л.Б. Синонимдік қолданыстың метафора жасаудағы маңызы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2008. – №5 (113). – Б. 78–82.
10. Суючбакиева Н.К. Синонимия в когнитивной проекции // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2012. – №4 (42). – С. 96–104.
11. Бекбосынова А.Х. Синонимдік және антонимдік теңеулердің стильдік сипаты // ҚР Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы. Филология сериясы. – 2009. – №6. – Б. 41–45.
12. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 576 с.

13. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. – М.: КомКнига, 2006. – 256 с.
14. Petcharat N. A Corpus-Based Study of English Synonyms: Appropriate, Proper, and Suitable // LEARN Journal: Language Education and Acquisition Research Network Journal. – 2017. – Volume 10, Issue 2. – P. 10–24.
15. Ajmal M., Kumar T., Ritonga M., Nukapangu V. A Corpus-Based Analysis of the Adjectives and Synonyms-Beautiful, Handsome, and Pretty // World Journal of English Language. – 2022. – Vol. 12, No. 2. Special Issue. – P. 159–168.

REFERENCES

1. Qadyrqulov Q. Sinonim sozder jane olardyn leksika-semantikalyq turgydan uilesimdiligi [Synonymous words and their compatibility from a lexico-semantic point of view] // Ulagat jurnaly. – 2010. – 4 tamyz. – P. 74–79. [in Kazakh]
2. Sagyndyquly B. Qazirgi qazaq tili. Leksikologia. I bolim: Oqu quraly [Modern Kazakh language. Lexicology. Part I: Training Manual]. – Almaty, Qazaq universiteti, 2008. – 101 b. [in Kazakh]
3. Sergaliev M. Til biliminin ozekti maseleleri [Actual problems of linguistics]. – Astana, Foliant, 2016. 293 b. [in Kazakh]
4. Shaiahmetova M.H., Akanova A.I. Sinonimderdin leksika-grammatikalyq turleri [Lexical and grammatical types of synonyms] // PMU Habarshysy. Filologia seriasy. – 2014. – №1. – B. 34–38. [in Kazakh]
5. Ahanov K. Qazaq tili leksikasynyn ozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language vocabulary]. – Almaty: Olke, 2005. – 302 b. [in Kazakh]
6. Bolganbaev A. Soz alemi [Word world]. – Almaty: Daryn, 2018. – 536 b. [in Kazakh]
7. Aigabylov A. Qazaq tilinin leksikologiasy [Lexicology of the Kazakh language]. – Almaty: Ziat Press, 2007. – 104 b. [in Kazakh]
8. Balaqaeu M. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty: Arys, 2008. – 592 b. [in Kazakh]
9. Begaliev L.B. Sinonimdik qoldanystyn metafora jasadagy manyzy [The importance of synonymous use in making metaphors] // Al-Farabi atyndagy QazUU Habarshysy. Filologia seriasy. – 2008. – №5(113). – B. 78–82. [in Kazakh]
10. Suiuchbakieva N.K. Sinonimia v kognitivnoi proekcii [Synonyms in cognitive projection] // Abaj atyndary KazYPU Habarshysy. Filologija serijasy. – 2012. – №4 (42). – S. 96–104. [in Russian]
11. Bekbosynova A.H. Sinonimdik jane antonimdik teneulerdin stildik sipaty [Stylistic character of synonymous and antonym parables] // QR Ultyq gylym akademiasynyn Habarshysy. Filologia seriasy. – 2009. – №6. – B. 41–45. [in Kazakh]
12. Ahmanova O.S. Slovar lingvisticeskikh terminov [Dictionary of Linguistic Terms]. – M.: Editorial URSS, 2004. – 576 s. [in Russian]
13. Leichik V.M. Terminovedenie: Predmet, metody, struktura [Terminology: Subject, methods, structure]. – M.: KomKniga, 2006. – 256 s. [in Russian]
14. Petcharat N. A Corpus-Based Study of English Synonyms: Appropriate, Proper, and Suitable // LEARN Journal: Language Education and Acquisition Research Network Journal. – 2017. – Volume 10, Issue 2. – P. 10–24.
15. Ajmal M., Kumar T., Ritonga M., Nukapangu V. A Corpus-Based Analysis of the Adjectives and Synonyms-Beautiful, Handsome, and Pretty // World Journal of English Language. – 2022. – Vol. 12, No. 2. Special Issue. – P. 159–168.